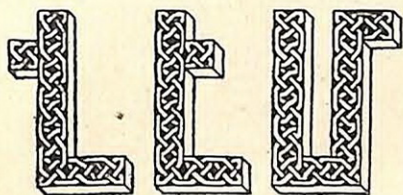
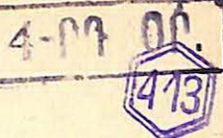

00 AUG 2010

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Բ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 6

1934

ՆՈՅՆԵՐԵՐ - ԴԵԿՏԵՐԵՐ

ԴՐՕ

ՄԻ ՀԱՏԻԱԾ ՅՈՒՇԵՐԻՑ

ԴԱՐԱՆԱԳԵԱԶԻ ԼԵՈՆԵՐՈՒՄ

Ընթերցողը յիշում է, երևի,*) որ Նիկոլ-Դոմանի կողմից ես ուղարկել էի կազմակերպելու եւ վարելու Ղըրխբուլաղի շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործը: Հետզհետէ այս գործը դրեց կանոնաւոր հիմքերի վրա եւ իմ ներկայութիւնը այդ շրջանում այլեւս դարձաւ համարեա անւերդ: Ես ամէն առիթից օգտուում էին յիշեցրնելու Նիկոլին, որ ինձ աղատէ խմբի ղեկավարութիւնից եւ անելի կենդանի ու գրաւիչ աշխատանք տայ:

Չպէտք է մոռնալ, թէ ի՞նչ օրեր էին այն օրերը: 1905 թւականըն էր: Ռուսաստանի առաջին յեղափոխութիւնը արագօրէն ծաւալւում էր ամէն կողմ: Ժողովրդական յուզումների ալիքը հուժկու թափով զարնւում էր Կովկասեան լեռներին: Մտաւորականութիւնը, բանւորական զանգաւածները, երիտասարդութիւնը անօրինակ ոգեւորութեան ու եռ ու զեռի մէջ էին: Այսպիսի մի վայրկեանին դրեթէ անգործ նստել Կոտայքի գիւղերում - ի՞նչ ջիղ պէտք էր դիմանալու համար: Ես ամբողջ հոգով ձգտում էի դուրս գալ այդ բանտարկեալ վիճակից եւ միանալ յեղափոխական շարժումներին, մասնակցել քաղաքական գործունէութեան:

Արդէն բաւական մտերմացել էի Դոմանի հետ: Նա արտակարգ ջերմութիւն եւ սիրալիր վերաբերում էր ցոյց տալիս դէպի ինձ, բայց բոլոր դիմումներիս կտրուկ ու վճռական մերժումով էր պատասխանում:

*) Տե՛ս «ՎԷՄ», 1934 թ. № 3:

1876

503-2001

– Եթէ ես ամէն ղիկնորի ու խմբապետի քէֆով շարժեմ եւ նըրանց անհատական ցանկութիւններին յարմարեմ, էլ ինչացո՞ւ է իմ այստեղ նստելն ու հրամաններ տալը, առարկում էր նա իմ թախանձանքներին: Եւ ոչնչով կարելի չեղաւ փոխել նրա կամքը:

Մի օր, նման մի խօսակցութիւնից յետոյ, նա իր սեղանի զգրոցից հանեց Կովկասեան ղիկնորական շտաբի քսան վերստանոց մի քարտէջ եւ նւիրեց ինձ: Միաժամանակ ցուցմունքներ տւեց քարտէջը կարգալու եւ գործածելու ձեւի մասին:

– Այսուհետեւ, ասաց նա, աւելի պատրաստած ձեւով պէտք է աշխատես վարել քեզ յանձնեալ գործը: Քեզ նիւտի տամ մի նոր, աւելի մարզեալ եւ ուժեղ խումբ: Պէտք է անցնես Նախիջևան եւ մասնակցես այնտեղի ինքնապաշտպանութեան գործին: Քարտէջի վրա հայ գիւղերը նշանակեալ են խաչերով. դու՛հետութեամբ կը հասկանաս, թէ ո՞ր հայ շրջանը կամ գիւղը ինչ թրջական գիւղերով է շրջապատեալ: Քարտէջը ղիկնորականի աչքն է, մանաւանդ այն տեղերի համար, ուր նա անձամբ չի եղել եւ ծանօթ չէ աշխարհագրական առանձնայատկութիւններին:

Իմ ուղածը չէր, ի հարկէ, այս. բայց եւ այնպէս մի փոփոխութիւն էր այլեւս ձանձրալի դարձած դրութեան մէջ:

Որքան յիշում եմ, այս խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ 1905 թ. օգոստոս ամսի վերջերը: Ինձ յանձնուած նոր խումբը բաղկացած էր 14 հոգուց: Ամենքն ալ ձիաւոր եւ ղինեալ լաւագոյն հրացաններով: Տղաներից ոմանք էլ մարզեալ էին ուսմբ նետելու գործում:

Հրահանգները ստանալուց յետոյ տղաներով մեկնեցի Դաւալու գիւղը՝ այստեղից Ձնջրլիի ու Մալիշկայի վրայով Սուլթանբէկ գիւղը անցնելու համար:

Դարալագեաղում առաջին անգամ հանդիպեցի Կոտոյի Հաճուն, Չոփուր Արսէնին եւ Առիւծ Աւագին: Հաճին Տարօնի մեր լաւագոյն հայդուկներից էր, շրջանի ընդհանուր հրամանատարն էր եւ իր հրամանատարութեան տակ ունէր երկու ձիաւոր խումբ Առիւծ Աւագի եւ Չոփուր Արսէնի գլխաւորութեամբ: Մինչեւ մեր Դարալագեաղ գալը Հաճին թուրքերի հետ ունեցել էր մի շարք ընդհարումներ: Մեր հասնելուց յետոյ էլ կռիւները շարունակեցին: Ուղում եմ այս տեղ նկարագրել իմ մասնակցութեամբ տեղի ունեցած մի կռիւ՝ ցոյց տալու համար Առիւծ Աւագի անօրինակ քաջութիւնը եւ հայդուկների մէջ տիրող հոգեբանութիւնը ու միմեանց հանդէպ ունեցած վերաբերումը:

Կոտոյի Հաճին Անդրանիկի ղիկնորներից էր եւ պաշտում էր նրան: Առիւծ Աւագը Սերոբ Աղբիւրի ղիկնորն էր. Սերոբից քաջ

եւ մեծ մարդ նրա համար գոյութիւն չունէր: Հաճին խելօք, չափազանց խորամանկ, խնդիրներին լրջօրէն մօտեցող, հեռատես ու փորձըւած խմբապետ էր. Առիւծ Աւագը՝ բնութեան բիրտ ու անտաշ զաւակը. խիստ յախուռն, կրքոտ ու զուսպ եւ միաժամանակ պարզ, մանկան պէս վճիտ հոգով: Նրա աչքին Հաճին նոյն իսկ «Քաջալ Անդրանիկը»*) զինուորներէից էլ չէր, այլ «Փռլտաղով» գլուխը պահող ոչինչ մարդ: Արդ պատճառով, ուղղակի տանջուած էր, որ Հաճին իր հրամանատարն է:

— Հէյ — հէյ, աշխարհ, քեռ հիմ զնողին ի՞նչ ըսեմ, դանդաժուած էր նա. Սերոր փաշի մահէն ետ Քաջալ Անդրանիկ ընոր փոխանորդ ի դառի, էնոր Փռլտաղի զինուորն էլ հրամանատար ի դարձի իմ գլխին. վայ լըմըն բաւօ, էդ յուր հասանք... Քեռ տունն աւրի, աշխարհ...:

Հաճին, ըստ իր սովորութեան, մեղ շատ սիրալիր ու քաղաքավարի ընդունելութիւն ցոյց տւեց: Իբրեւ տեղական պալմաններին ծանօթ մարդ՝ նա մանրամասնօրէն պարզեց, թէ ո՞ր գիւղերով պէտք է անցնէինք եւ ի՞նչ նախազգուշական միջոցների պէտք էր գիմել՝ Նախիջեւանի Նորս եւ Գիւմրի գիւղերը հասնելու համար:

Իմ խմբի մէջ էին Անդրանիկի լաւագոյն զինուորներից Բերդակցի Օսկանը եւ Խլաթցի Գալօն: Հաճին, իմ ներկայութեամբ, մի կողմ կանգնեց Օսկանին եւ խրատներ տալով՝ ասաց.

— Դիւ սար ու չորի կռիւներ տեսած մարդ իս — իսկ ինձ էլ չվիրաւորելու համար աւելացրեց. — Դրօն լէ շատ քաջի, բայց լեռներու կուլի վարժ էի. կուլի վախտ Դրօն աչքաթող չընիս. չմոռնաս թէ քաջ Անդրանիկի զինուոր իս էղի...:

Առիւծ Աւագը լսում էր կէս — հեղնանքով ու կէս — արհամարհանքով. Սերոր փաշի մօտ ի՞նչ էր այդ Քաջալ Անդրանիկը...:

Հաճի միւս օգնական Զոփուր Արսէնն էլ հետաքրքրական դէմք էր: Նա Ղաչաղ էր եւ երկար ժամանակ Ղարաբաղի թուրք աւաղակների հետ ասպատակութիւններ էր արել ու զբաղւել թալանով: Հայ — թրքական ընդհարումները նրան պոկեցին աւաղակութիւնից եւ բերին մեր շարքերը: Քաջ, յանդուգն, լաւ դէնք բանեցնող տղամարդ էր: Նրա ասպատակութիւնների մասին ժողովուրդը երգեր էր յորինել:

Մի անգամ Արսէնը իր զաչաղ թուրք ընկերներով, Ղաղախի չըրջանում կազակների խմբի է հանդիպում: Կազակները չըջապատում են նրանց: Սկսում է տաք կռիւ: Ղաչաղները ամբանում են ժայռոտ

*) Այդպէս էիմ կոչում Սերոր փաշայի զինուորները Անդրանիկին:

բարձունքներից մէկի վրա եւ յամառ դիմադրութիւն ցոյց տալիս: Կազակներէ բոլոր յորդորներն ու ջանքերը անցնում են ապարդիւն. Արսէնը մերժում է անձնատուր լինել: Այդ ժամանակ կազակները դիմում են հայ քահանայի միջնորդութեան. սա եւս խնդրում է, որ վերջ տան կռիւն եւ յանձնին: Արսէնը կտրուկ կերպով մերժում է եւ կռուով ազատում իրեն ու ընկերներին: Այս կռիւ մասին ժողովուրդը երգում էր. —

Գեալդի փէշիշ ֆիլիսադան,

Չխմադի Չոփուր դադդան:

Մեր Մալիշկայում եղած ժամանակ, Չոփուրը կրնկոխ հետեւում էր ինձ եւ տեղեկութիւններ խնդրում մեր կուսակցութեան, մեր մեծերի ու մեր նպատակների մասին: Յատկապէս հետաքրքրւում էր, թէ ուլքե՞ր են մեր ամենամեծ եւ ամենախելօք ընկերները, որոնք նստած են Ձւիցերիայում եւ որոնցից խորհուրդ առնելու է դնում նոյն իսկ Մանթաշովը: Ուզում էր իմանալ, թէ արդեօք Անդրանիկն էլ նրանց շարքերումն է: Հաճին, որ ժպիտը քթի տակ, հետեւում էր նրա հարցումներին, այս վերջին հարցի վրա նկատեց. —

— Չէ՛, Անդրանիկ լէ անոնց կը լսէ ու կենթարկէ:

Չոփուր Արսէնը անակնկալի եկաւ ու խորապէս յուզեց այս վերջին յայտնութիւնից:

— Հաճին Դաշնակցութեան փէչատած (կնքած) թուղթ ունի, շարունակեց նա. դու էլ ունես, անշուշտ. ես դեռ որքա՛ն պիտի կըռուիւ անեմ, ինչքա՛ն դործ պիտի կատարեմ որ արժանանամ էդ թղթին: Դու պ. Դումանին մօտ ծանօթ ես, դրիր նրան՝ ինչ դործ ուղղում է կանխմ, միայն թէ ինձ էլ փէչատած թղթից տայ:

Ու յետոյ խնդրեց, որ ցոյց տամ իմ կնքած թուղթը: Նա ուշադրութեամբ դիտեց, խորը հոգոց քաշեց ու նորից ասաց. —

— Ե՞րբ պիտի արժանանամ ես էլ էդ թղթին. իմ թուղթը Հաճին ու Մալիշկայի վարժապետն են տւել:

Եւ փաթաթելով ու համբուրելով՝ կրկին ու կրկին աղաչեց, որ միջնորդեմ ռը հարկն է՝ իրեն եւս կնքած թուղթ տալու համար:

— Ինչ որ ուզում ես կանեմ, որ տեսնես, թէ ես թասիրով հայ եմ ու լաւ դաշնակցական: Մի Հաճուն հարցրու, նա կասի քեզ, թէ ես ինչ մարդ եմ, ի՞նչ կռիւներ եմ արել թուրքերի հետ:

Եւ Հաճին էլ հաստատեց Չոփուրի քաջութիւնը.

— Խօսք չունեմ, քաջ ու համեստ մարդ է, ասաց նա:

Հաճին մեզ ճանապարհ դնելիս իբրեւ առաջնորդ տւեց Դումանի հին հայրուկներից Մալիշկացի Սարվազ Խէչօին, որ բառի իսկա-

կան առումով իդիթ տղամարդ էր: Հաճու հրամանն ստանալուն պէս նա թռաւ իր կապոյտ նոյթի մէջքին եւ քառամբակ սլացաւ քարաքարոտներով դէպի հանդիպակաց լեռը: Երբ հասաւ լեռան կատարին, յետ նայեց եւ մի առնական շարժումով նշան արաւ թէ ճանապարհը ազատ է եւ կարող ենք շարժուել: Այնքա՛ն սաղում էին իրար՝ նա եւ իր ձին ու չէր քէսկան. կարծես այդ լեռների փոթորիկներէն միասին ծնւած լինէին:

Մարիշկայից մենք դնացինք Սէյլան գիւղը, ուր մնացինք մի օր: Այնտեղից մեկնեցինք Սուլթանբէկ, որտեղից պիտի անցնէինք Նախիջեւանի լեռնային մասը՝ Նորս գիւղը:

Խումբը շարժում էր դանդաղ ու զգուշութեամբ, որպէսզի ռուսական զօրամասերի չհանդիպի: Լուսանալու մօտ էր, երբ հասանք Սուլթանբէկի սահմաններին: Յանկարծ մեր աւանջին հասան հրացանի համազարկի ձայներ: Սարվազ Խէչօն, որ, իբրեւ տեղացի, հիանալի կերպով ծանօթ էր բոլոր գիւղերին ու լեռներին, ասաց.
- Կռիւր Սուլթանբէկի վրա է երեւում:

Արագացրինք ձիերը եւ երբ մօտեցանք Սուլթանբէկ գիւղին, մեր աչքերի առջեւ պարզեց հետեւեալ պատկերը. հիւսիս - արեւելեան կողմից բոլոր բարձունքները բռնւած էին թարաքեամա թուրքերով, որոնք իրենց քոչը լեռներից իջեցնելիս վճռել էին, եւրեւ, Սուլթանբէկի նախիրն էլ քշել - տանել: Իրենց զբաւած բարձունքներից նրանք կրակի տակ էին առել Սուլթանբէկ գիւղը, իսկ մի խումբ էլ իջել էր ձորը եւ աշխատում էր քշել դիւղի նախիրը: Սուլթանբէկից իրենց ունեցած հատուկորդ զենքերով յամառ դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս, իսկ մի քանի խմբակներ՝ փորձում էին գիւղի տաւարի առաջն առնել եւ թոյլ չտալ, որ թուրքերը քշեն:

Մեր խումբը Մարտիրոս գիւղի 5-6 քնակիչների հետ, շտապով օգնութեան հասաւ այդ խմբակներին եւ կրակ բաց արաւ տաւարը քշել ուղող թուրքերի վրա: Բարձունքներում գտնուող թուրքերը իջան գիւղի մօտ եւ սկսեցին այրել մարազները: Խէչօն, երբ նկատեց մարազների ծուխը գոչեց բարձրաձայ.

Վա՛յ, անօրէնները մտան գիւղը:

Մենք արագութեամբ թռանք ձիերը եւ սլացանք դէպի գիւղ. առանց մի րոպէ հաշիւ տալու մեզ, թէ ի՞նչ ենք անում: Ես ու Խէչօն արշաւում էինք այնքան տաքացած, որ խմբի միւս տղաները մեզանից շատ յետ էին մնացել: Ճիշտն ասած՝ ես մըցում էի Խէչօի հետ: Կատարեալ ձիարշաւ էր. ես աշխատում էի, որ նա ինձանից առաջ չանցնի:

Երբ, վերջապէս, խմբի միւս տղաներն էլ հասան, ես կարգադը-

րեցի, որ մօտենան ու դիրքեր բռնեն դիւղի արեւելեան բարձունքներում: Տղաներն անմիջապէս դրաւեցին ցոյց տրած դիրքերը եւ իմ հրամանի համաձայն՝ սկսեցին կրակ թափել դիրքերում ամրացած թուրքերի գլխին: Այդ վայրկեանին, չգիտեմ ո՞ր դիւղից, կայծակի արագութեամբ օգնութեան հասաւ Առիւծ Աւագը՝ հեծած իր գեղեցիկ սպիտակ նժոյգը: Նրան հետեւում էր իր խումբը: Մեր հրացաններուն ձայնը լսելուն պէս՝ նա շտապել էր մեզ օգնութեան: Մեր դիրքերը գիտելով եւ իմ զինւորական հրամանները լսելով՝ նա բղաւեց ամբողջ կոկորդով:

— Տօ՛, ք... մռլի տղէք, էդա պրիցել ի՞նչ ի: Ես տասնեակ տարիներ զինւորութիւն իմ էրի, չըմ խասկցի պրիցել ինչ ի, վա՛ռէք, հա վառէք:

Ու դառնալով Գիւրդ Խէչօին, որ նրա խմբի մէջ էր եւ իմ մօտերիմ ընկերն էր, հրամայեց.

— Տղա՛յ, Գրդօ՛, քէէ՛ վըր թշնամուն վրէն:

Եւ իր ամեհի ձին՝ քառամբակ ուղղեց դէպի թուրքերի դիրքերը: Նրան հետեւեցին խմբի միւս զինւորները: Փոթորիկ էր, կարծես, որ տարերային թափով առաջ սլացաւ, ճանապարհին իր ամեհի ուժի տակ խորտակելով ամէն բան:

Ես ինձ չափազանց նւաստացած զգացի. ամօթից դետինն էի ուղում մտնել: Իսկոյն կարգադրեցի, որ ձիերը բերեն: Հեծանք ու շտապով հետեւեցինք Առիւծ Աւագին: Մեր խմբից չորս հոգի առաջ էինք ընկել. միւսներն էլ ճիգ էին անում հասնելու: Երբ մենք չորսով հասանք Առիւծ Աւագին, նրա խումբը արդէն դիրքերից հանել եւ հալածում էր թարաքամեաներին: Առիւծ Աւագը հալածում էր, շարունակ կրակում ու բարձրագոյն հայհոյանքներով սպառնում փախչող թշնամուն:

Կռի ամենատաք վայրկեանին, Առիւծ Աւագը նկատեց, որ մի քանի թիւրքեր ձորի միջոցով քշում էին նախիրը: Կանգ առաւ ու գոռաց մեզ.

— Տղէ՛ք, Սերոբ փաշի զինւորի գլխին փափախ չկա՞յ, որ թուրքեր էդա նախիր տանին. խլէ՛ք էդ տաւար:

Մենք անմիջապէս յարձակեցինք տաւարը քշող թուրքերի վրա, փախցրինք եւ աւարը խլեցինք նրանց ձեռքից:

Թարաքեամաներին հետապնդելիս, Առիւծ Աւագը նկատել է, որ մի թուրք վախից պահւել է փոքրիկ քարի տակ: Սկսել է կրակել վրան, բայց գնդակները վրիպել են: Եւ կատաղած ու բորբոքած սկսել է գոռալ.

— Եա՛հ, էդա քոփակ օղլու լաճ թալամուկ ի:

Ու ձիուց իջնելով՝ վախից ահաբեկւած թուրքի գլուխը ջախջախել է իր հրացանի կոթով: Հարւածը այնքան սաստիկ է եղել, որ հրացանի կոթը կտորւել է:

Երբ թարաքեամաներին քշեցինք ու հաւաքեցինք մի տեղ, Առիւծ Աւագն էլ եկաւ՝ հետը բերելով սպանւած թուրքերից առնւած մի քանի այնալու հրացաններ, ինչպէս եւ իր ջարդւած կոթով հրացանը:

Բոլոր տղաների հաւաքելուց յետոյ, Առիւծ Աւագը նստաւ իր սիրուն ձին եւ խմբի գլուխն անցնելով՝ մեծ հանդիսաւորութեամբ շարժւեց դէպի գիւղ: Ես էլ իմ խմբի հետ, ամօթխածութեամբ հետեւեցի նրա խմբին՝ միշտ մնալով պատկառելի տարածութեան վրա:

Առիւծ Աւագի խումբը գիւղ մտաւ Սերոբ փաշայի երգերը երգելով: Աւագը տղաներին արգելել էր Անդրանիկի երգերը երգել:

Գիւղում, ձիերը տեղաւորելուց յետոյ, ես շտապեցի Առիւծ Աւագի մօտ: Ներս որ մտայ՝ առջեւ բացւեց հետեւեալ տեսարանը. Առիւծ Աւագը նստած էր գիւղական օդայի մէջ տեղը փռւած դորգի վրա. նա պատկառազդու ձեւով խմում էր օղին եւ դիտում չրջապատի մարդկանց, որոնք ոտքի վրա կեցած էին՝ պատրաստ նրան ծառայելու: Ինձ տեսնելուն պէս, սկսեց բարձրաձայն խօսել.

— Մըր ամակ ջուր կ'իյնի. մըր քաջութիւն կը կորսուի: Հէհէ՛յ, Սերոբ փաշա, քեռ գերեզմանին մըռնիմ. քեռ զինուորներ քաջութիւն կէնին, իդա Փուտաղ Կոտոյի Հաճին կը շահուի:

Ու դառնալով ինձ՝

— Դրօ՛, էդա կոտորած թվանք կը տեսնա՞ս, էդա թվանք առնիմ՝ Կոտոյի Հաճի չուր էրէվան կը փախի: Էդա կռիւ դիւ տեսար, քեռ կեաթին ու քեռ, նամուսին կը թորկիմ: Քեռ տեսած գրէ պ. Դու՝ մանին. թէ չէ մենք կը կռիինք, քաջութիւն կէնինք, էդա քեօփակ օղլի Փուտաղ Կոտոյի Հաճի թուղթ կը գրէ ու մըր քաջութիւն իրեն կը վերագրէ: Վա՛յ — լըմըն աշխարհ, քեռ հիմ դնողին ի՞նչ ըսիմ:

Ես խոստացայ դրել եւ գրեցի Դումանին, ինչ որ տեսել էի: Բայց Առիւծ Աւագը ուզեց, որ ցոյց տամ գրածս եւ կարգադրեց որ կարգամ: Ստիպւած եղայ կարգալու. ընդհանուր գծերով նկարագրել էի կռւի գլխաւոր տեղերը, Առիւծ Աւագի գործած հերոսութիւնը եւ այլն: Առիւծ Աւագ դժգոհ մնա՛ց:

— Տ՛օ, տղայ, յո՞րի չիս գրէ, թէ չուր ո՞ր սար քշեցի թուրքեր, յո՞րի չիս գրէ, իմալ թվանքիս ղոնդղով թուրքի գլուխ ջարդեցի:

Այդ մասերն էլ աւելացրի նամակին, եւ Առիւծ Աւագը բաւարարւած՝ հանգստացաւ:

Հետեւեալ օրը երբ պատրաստուած էինք մեկնելու Նախիջեւանի լեռնային շրջանը, Առիւծ Աւագը ջերմ բարեմաղթութիւններով ճանապարհ դրեց մեզ:

— Տղա՛յ, ասաց նա բաժանելիս, էս լեռներուն մէջ տեղ մը չկայ, որ վտանգ ըլլի եւ Առիւծ Աւագ թլանքի ձէն լսէ ու օգնութեան չխասնի: Գնա՛, կռիւ լէ ունենաս, քչի՛ր վրը թշնամուն, վառէ զըմէն. դու լէ կռիւ ընես՝ զուշի թեւով քեզի կը հասնիմ. քեօ կռնակն իմ, քե օգնութեան կիւգամ. լա՛ւ գիտցիր:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՈՒՄ

Մեր ճամբորդութիւնը Դարալագեազից Նախիջեւանի լեռնային շրջանը անցաւ առանց դէպքի: Երբ տեղ հասանք, իբրեւ կենտրոնավայրի ընտրեցինք Նորս գիւղը:

Մեր եկած շրջանի վիճակը բաւական տխուր էր. բացառութեամբ Գժաճոր եւ Գիւմրի գիւղերի, միւս բոլոր հայկական գիւղերը թալանւած էին թուրքերի ձեռքով: Դռներն ու պատուհաններն անգամ տարւած էին: Բախտաւորութիւն էր դոնէ, որ թուրքերի յարձակման ժամանակ արտերը դեռ հասած չէին: Թալանից յետոյ, հայ գիւղացիները վերադարձել էին իրենց կիսաւեր ու բոլորովին ամալացած տները եւ հաւաքել արտերի բերքը: Այդ պատճառով, հացի կողմից ապահովւած էին, բայց տաւար կամ ուրիշ բան՝ ոչինչ չունէին:

Նորսի մեծ տներից մէկը — անդուռ եւ անպատուհան — դարձաւ մեր բանակատեղին եւ շտաբը: Իրապէս տուն էլ չէր, այլ մի ընդարձակ չարդախ, ուր անց էինք կացնում մեր ժամանակը: Սեղանի տեղ դործ էինք ածում մի կոտրած փէշխուն. անկողնի փոխարէն՝ խոտ ու մեր եափնջիները: Գիւղացիք իրենք էլ անկողին չունէին եւ մեզ պէս, խոտի կամ յարդի վրա էին պառկում: Մեր ամենօրեայ կերակուրը հացն էր: Մեզ համար էր ասւած՝ «զհաց մեր հանապաղօր, տուր մեզ ալսօր»: Ամէն օր հաց: Երբեմն էլ ունենում էինք դաւուրմա եւ ուրիշ ոչինչ: Այդ պատճառով չափազանց մեծ էր լինում զինուորների ուրախութիւնը, երբ որեւէ դործով ուղարկւում էին Գժաճոր կամ Գիւմրի, ուր կար ամէն բան: Տղաները նոյն իսկ հերթ էին պահում եւ երբ պէտք էր լինում ուղարկել, ասում էին.

— Պ. Դրօ՛, երէկ ալսինջները գնացին, ալսօր էլ մեր հերթն է, մենք գնանք:

Եւ ուղղակի երեխաների պէս ուրախանում էին, երբ իրենց էին նշանակում զնալու:

Պէտք է ասեմ այստեղ, որ տղաները, ընդհանուր առմամբ, անկեղծ յարգանքով էին վերաբերում ինձ: Խլաթցի Գալօն միայն արհամարհանքով էր ընդունել իմ խմբապետ նշանակելը եւ իր վերաբերումը արտայայտել էր հետեւեալ պատմութեամբ Մոկաց իշխանների կեանքից:

— Տղա՛ք, մըր մոկաց իշխաններ կը ժողվին ու էրկար Ֆիքըր կընեն, թէ իրենց հարկ որո՞ւ ձեռքով ղրկեն Վանայ վալիին, որ քըրդեր չթալլին ճամբին: Շատ Ֆիքըր կընեն, քիչ Ֆիքըր կընեն ու կորոշեն փողեր ժամկոչի աղուէսի*) վիղէն կապել որ տանէ, սաղսալամաթ տեղ հասցնէ: Հիմա մեր պարոն Դուման՝ մեզ կապեր է իդա աղուէսի վիղ...

Աղուէսը ես էի:

Նորսում սկսեցինք զբաղւել չրջանի ինքնապաշտպանութեան գործով: Նախ՝ կապ հաստատեցինք հայկական բոլոր գիւղերի միջեւ. ապա՝ վտանգւած վայրերում խմբապետներ նշանակեցին, կազմըւեցին տեղական ինքնապաշտպանութեան խմբեր: Կազմակերպւեց հետախուզութեան գործը, որպէսզի օրը օրին տեղեակ լինէինք թշնամու շարժումների մասին: Գիւղացիութիւնը մեծ վստահութեամբ ընդ առաջ էր դնում մեր բոլոր առաջարկներին եւ սիրով կատարում էր կարգադրութիւնները:

Մեր վրա էր ընկած եւ չրջանի վարչական — դատաստանական գործը, որովհետեւ ուռա պաշտօնէութիւնը վախից ամբողջապէս հեռացել էր: Թէեւ կուսակցութեան կենտրոնի կարգադրութեամբ երկրի դատական — վարչական, խնդիրների լուծումը վերապահւած էր տեղական կոմիտէներին, բայց նրանց վճիռներից դժգոհները յաճախ մեզ էին դիմում, եւ մենք ստիպւած էինք միջամտել:

Այս աշխատանքների ժամանակ մէկից աւելի անգամներ լուրեր հասան մեզ, թէ թուրքերը պատրաստուած են յարձակւելու Կոռտ Մաղրայի վրա, ուր խմբապետ էի նշանակել Կնեազին: Մի օր էլ իսկապէս տեղեկութիւն եկաւ, թէ Մաղրան պաշարւած է թուրքերի կողմից: Մենք անմիջապէս ձի հեծանք ու շտապեցինք օգնութեան:

Գիւղից հազիւ հազար քայլի չափ հեռացել էինք, երբ շնչասպառ մեր ետեւից հասաւ Նորսի վալադը եւ լեղապատառ սկսեց աղաչել, որ վերադառնանք, որովհետեւ թուրքերն արդէն Նորս էին մտել:

Նորսը մեզ համար խիստ կարեւոր ռազմադիրտական վայր էր. նա միակ հանգուցային կենտրոնն էր, որով կապւում էինք Գժա-

*) Աղուէսը ժամկոչն էր:

ձորի ու Գիւմրիի եւ վերջիններեւ միջոցով՝ Զանգեզուրի հետ։ Նոր-
սը ձեռքից տալ՝ նշանակում էր կտրուել Զանգեզուրից, այդ պատ-
ճառով շտապեցինք ձիերի գլուխները դարձնել յետ։

Նոքսի գիւղացիները բաւական զէնք էին ստացել Հ. Յ. Դաշ-
նակցութիւնից, դիրքերը դրաւած դիմադրում էին թշնամուն եւ
թոյլ չէին տալիս, որ դիւղ մտնէ. թուրքերի քանակը շատ մեծ էր,
բայց զինւած էին անկանոն զէնքերով, մեծ մասամբ՝ այնպիսի, դա-
փաղլու եւ չախմախլու հրացաններով։ Այն էլ, ինչպէս յետոյ պար-
զուեց, փոքր մասն էր զինւած. մեծ մասը անզէն էր եւ եկել էր
թալան տանելու։

Մենք, ընդհակառակը, զինւած էինք շատ լաւ եւ անհամբեր
կռւի առիթ էինք փնտրում, որպէսզի ցոյց տանք ժողովրդին, թէ
եկել ենք նրա կեանքն ու գոյքը պաշտպանելու։ Առիւծ Աւագի ցոյց
տւած քաջութիւնն ու հերոսական օրինակն էլ մեծ ազդեցութիւն
էր թողել ամենքիս վրա։ Վերջապէս, մենք ուղարկւած էինք Հ. Յ.
Դաշնակցութեան կողմից, որ, մանաւանդ այդ օրերին, հայ ժողո-
վուրդի գոյութեան միակ յենարանն էր հանդիսանում. մենք պէտք
է արդարացնէինք մեր վրա դրւած յոյսերը։ Մեզանից իւրաքանչիւ-
րը համակւած էր վայրկեանի լքջութեան եւ պատասխանատու-
թեան գիտակցութեամբ։

Հէնց որ հասանք պաշտպանող գիւղացիներին, մենք էլ մտանք
դիրքերը եւ սկսեցինք եռանդով կռուել։ Մեր մոտինների որոտից ա-
հաբեկւած՝ թրքական ահադին բազմութիւնը խուճապի մատնւած՝
դիմեց փախուստի։ Մեզ էլ այդ էր պէտք. շտապեցինք օգտուել ա-
ռիթից եւ բռնն թափով ընկանք նահանջող թշնամու յետեւից։ Թուր-
քերն առանց կանգ առնելու փախչում էին. մենք հալածեցինք նրանց
Նոքսից մօտ երեք կիլոմետր հեռու եւ համարեա մտանք թրքական
գիւղը։

Քանի մօտենում էինք գիւղին, այնքան թուրքերի դիմադրու-
թիւնը սաստկանում էր եւ կռիւը աւելի տաքանում։ Թուրքերը յան-
դուգն դարձան մանաւանդ այն ժամանակ, երբ նրանց օղնութեան
հասաւ Ղաչաղ թուփալ Մորթուղի խումբը։ Մենք զոռւշութեան հա-
մար սկսեցինք յետ - յետ գնալ՝ դէպի Նորս. թուրքերը, երեւի,
կարծեցին, թէ փախչում ենք եւ Մորթուղի գլխաւորութեամբ դի-
մեցին աւելի յախուռն յարձակման։ Բերդակցի Օսկօն երկու ընկեր-
ներով թռան ձիերից եւ մօտն քարերի տակ։ Ես աղաներով աւելի
առաջ էի. մենք էլ դարձանք ու դիրք բռնելով նրանց մօտ՝ մեր
մոտինները ուղղեցինք թուրքերին։ Միաժամանակ լուր ուղարկեցինք
գիւղ, որ կռուողները օղնութեան հասնին մեզ եւ շտապով դրաւն

Նորսից Գիւմրի տանող ճանապարհի բարձունքը:

Դիրքային կարճ կռիւից յետոյ, ես հետս առի 4-5 զինուոր, որոնց թւում էր եւ խաթրի Գալօն, եւ մօտ երկու հարիւր քայլ առաջ անցնելով՝ նոր դիրք բռնեցի թշնամու ճիշտ դիմացը: Կողքիս պառկած էր Գալօն եւ, հակառակ հրամանիս, անկանոն հրացանածրդութեամբ փամփուլւտ էր փչացնում աննպատակ: Երկու փամփուլտաչար արդէն վերջացրել էր եւ անխնայ կրակում էր, ա'յն ժամանակ, երբ ամէն մէկ փամփուլտ մեզ համար մեծ զին ունէր: Ես դայրացած՝ տեղիցս ցատկեցի - եւ մի երկու լաւ հարած իջեցրի Գալօի գլխին՝ բռնալուծ վրան:

- Տօ, յիմար, փամփուլտ փչացնելու ժամանակ ես գտել. վե'րջ տուր...:

Գալօն իմ հարւածներից սաստիկ կտրել էր շրթունքը: Այդ դէպքը յետոյ պատմութիւն դարձաւ: Տղաները տեղի - անտեղի յիշում էին՝ Գալօին ձեռք առնելու համար:

Օգնական ուժերի հասնելուց յետոյ, մենք ընդհանուր զրոհի դիմեցինք, թուրքերին դուրս հանեցինք իրենց դիրքերից եւ քեցինք մինչեւ իրենց գիւղը:

Երբ յաղթական վերադարձանք Նորս, պարզեց, որ կռիւ թունդ վայրկեանին նորսեցիք գրաւել էին թուրքերի ամբողջ տաւարը եւ քշել - բերել էին իրենց գիւղը: Գիւղացիներից ամէն մէկը ջոկել - տարել էր իրեն պատկանող անասունները, որ առաջ թալանել էին թուրքերը: Մնացածը բաժանւել էր չքաւոր գիւղացիներին: Մի քանի հատ էլ յատկացւել էր մեզ իրրեւ մսացու եւ կթելու համար: Այնուհետեւ մեր տղաների կաթն ու մածունը ապահովւած էր:

Յաջորդ առաւօտեան կանուխ մի նամակ եկաւ Առինջ գիւղից: Գրում էին ի՜նչօն եւ Սարգիս Օդարաչեանը. յայտնում էին, թէ Քեռու հետ հասել են Առինջ, յոգնած են եւ խնդրում էին դալ իրենց մօտ եւ տեղեկութիւններ տալ շրջանի ինքնապաշտպանութան մասին:

Ես շատ ուրախացայ: Կարօտել էի ի՜նչօն եւ շատ էի ուզում տեսնել նրան: Իմ բացակայութիւնը Նորսից վտանգաւոր չէր, որովհետեւ թուրքերը կերած ծեծից յետոյ մի առ ժամանակ չէին համարձակւի յարձակւելու: Անհրաժեշտ կարգադրութիւններն արի եւ երեք ընկերներով շտապեցի դէպի Առինջ: Գիւղացիների մի ստաւր բաղմութիւն հաւաքւել էր ինձ բարի ճանապարհ մաղթելու եւ շատ ուրախ էր երեւում: Շատերը մեզ օրհնում ու կատակում էին:

- Աստուած Դաշնակցութեան ոյժ եւ ձեզ էլ կեանք ու արեւ տայ,

մի քիչ շունչ առանք ու ապահովւեցինք: Տօ՛, գիւղից կովերի բռնցըն էլ էր կտրւել: Նորից մեր գիւղը շէնացաւ:

Իմ վարկը շատ բարձրացել էր նաեւ ղինւորների աչքին: Խլաթցի Գալօն այլեւս հեգնական առակներ չէր պատմում: Ընդհակառակը, նրա համար էլ ես արդէն կարգին խմբապետ էի: Ինչ խօսք, որ իմ տրամադրութիւնն էլ շատ բարձր էր:

Առինջին մօտենալիս, ես հեռւից նկատեցի, որ Խէչօն դուրս էր եկել, կանգնած կտուրի վրա՝ ինձ էր սպասում: Երբ հասանք, նա ժպտալով մօտեցաւ ինձ ու համբուրելով՝ ասաց.

— Հը՞, խաթաքեար քաֆուրօղլի, դուման ես հանել շրջանում:

Ու դրկած՝ տարաւ ներկայացրեց Քեռուն եւ Սարգիս Օդաբաշեանին, որոնք կանգնած էին մի երկյարկանի տան վերի պատշգամբում:

Սարգսին ես տեսել էի, իսկ Քեռուն հանդիպում էի առաջին անգամ:

Սարգիսը մտերմօրէն բռնեց ձեռքս եւ ասաց.

— Հը՞, մեր տղայ, առաջին մկրտութիւնդ յաջող է անցել, բեր մի համբուրեմ ճակատդ: Ու ցոյց տալով Քեռուն՝ շարունակեց. — Սա էլ մեր քեռին է՝ Անդրանիկի օգնականներէն:

Առջեւս կանգնած էր մի մարմնեղ, միջակից բարձր, ամուր կաղմըւած քով, շիկադէմ, արծւաքիթ ու սրաչեւայ մի մարդ: Ձեռք տւի ու սկսեցի հետաքրքրութեամբ ղննել նրան: Նա հարց ու փորձ արաւ: Ապա սկսեց ընդհանուր խօսակցութիւն, որի գլխաւոր նիւթը ինքնապաշտպանութեան դործն էր:

Մեր խօսակցութեան յաջորդեց ճաշը: Գիւղացիք ոչխար էին մորթել եւ առատ հաց ու դինի մէջտեղ հանել:

Ճաշից յետոյ, երբ ձիերը նստած՝ պատրաստուում էինք մեկնել Նորս, գիւղացիք մօտեցան մեզ մի բարձած ջորով եւ մէկը ասաց.

— Պարոն Խաչատուր, էս էլ դինի է. նէջր ենք տալիս Նորսի մեր ղինւորներին:

Խէչօն զարմացած գիւղացիների այս առատաձեռնութիւնից՝ քմծիծաղով ասաց Սարգսին.

— Սարգիս, սրա տակը անպատճառ մի բան կայ. տեսնենք թէ ի՞նչ փորացաւ ունին:

Ու դեռ Խէչօն խօսքը չփերջացրած՝ գիւղացին աւելացրեց.

— Պ. Խաչատուր, քեզ էլ մի խնդիր ունենք. լսել ենք՝ մեր Ֆէդայիները տաւար են բերել Նորս. հիւանդի կաթ էլա չունենք մեր գիւղում. խնդրում ենք՝ մեզ էլ բաժին հանէք:

Ես կանգնած էի Սարգսի կողքին: Նա իրեն յատուկ բարձր քըր-

քիչով սկսեց քա՛հ — քահ ծիծաղել, իսկ Քեռին ժպտում էր մեղմօրէն :

Խէչօն էլ չդիմացաւ եւ աղմուկով հրհռաց .

— Վե՛յ, ձեզ ինչ ասեմ . կովերի համար Խէչօն ալ . Խաչատու՞ն էլ դարձրի՞ք : Լաւ, կը տեսնենք, մի քան կանենք :

Ու շարժեցինք Նորսի ուղղութեամբ՝ մեզ հետ ասնելով նւիրւած դինին եւ Խէչօի, Քեռու եւ Սարգսի հետ եկած երկու զինուորներին :

Նորսում Խէչօն ու Սարգիսը մեզ յանձնեցին իրենց լեցուն խուրջիները : Նրանք բերել էին ծխախոտ, շաքար, դեղորայք և որիչ անհրաժեշտ իրեր : Կից ասանք Նիկոլային . Գրուսաստանի ներսերը սկսել էին դործադուլներ . երկաթուղին կանգ էր առել, մթերքների փոխադրութիւնն էլ համարեա դադարել էր : Մեզ մօտ, առաջին հերթին, հըրապարակից փերացծլ էր շաքարը . թէյը ստիպւած էինք խմել չամիչով : Մենք դեռ Դարալաղեաղի եւ Զանգեզուրի հետ էլ կանոնաւոր կապ չէինք ստեղծել, որ մեր կարիքները այնտեղից հոգայինք . այնպէս որ Խէչօի եւ Սարգսի խուրջիները ճիշտ ժամանակին էին հասնում :

Նորսում առաջին երեկոն նւիրեցինք աւելի ընկերական զրոյցի ու կատակների : Յաջորդ օր առաւօտեան սկսեցինք լրջօրէն — քննութեան առնել մեզ վերապահւած բոլոր խնդիրները : Նախ քան խորհրդակցութիւնը Խէչօն ինձ մտերմօրէն առաջարկեց .

— Երթանք՝ մի քիչ ման գանք :

Եւ երբ դուրս էինք եկել, շատ զգուշութեամբ, սկսեց խօսել Լեոնային Նախիջևանի կարեւորութեան մասին ինքնապաշտպանութեան տեսակէտից . պէտք է միանանք Դարալաղեաղի և Զանգեզուրի հետ եւ այդ նպատակով հարկադրւած ենք մաքրել մի քանի թշնամի դիւղեր . այս լուրջ գործը գլուխ բերելու համար անհրաժեշտ է այս շրջանը յանձնել մի աւելի փորձաւոր ու եփւած խմբապետի : Խէչօն յոյս էր յայտնում, որ ես ուրիշների նման խմբապետ մնալու ցաւով բռնւած չեմ եւ իբրեւ կրթւած խմբապետ՝ կը հասկանամ իր ասածի կարեւորութիւնը :

Ճիշտն ասած, Խէչօի խօսելու ձեւը մի քիչ տարօրինակ թւաց ինձ . ի՞նչ դայի շարական էր կարդում գլխիս . որ պէտք է՝ պէտք է . էլ ի՞նչ կարիք կայ երկար — բարակ խօսելու : Ես անմիջապէս կտրեցի նրա խօսքը .

— Էլ ի՞նչ ես երկար ճառում . ես շատ ուրախ եմ եւ մեծ հաճոյքով շրջանը կը յանձնեմ Քեռուն : Խէչօն անուշ աչքերով նայեց երեսիս, գրկեց ինձ եւ ասաց .

— Ա՛յ, իմ բոլոր բալիկներն այսպէս են. կեցցե՛ս: Դումանին էլ այս մասին դրել են. նա էլ համաձայն է: Քեռին շատ փորձած, խիղախ, ազնիւ խմբապետ է. ինչպէս ինձ ես սիրում ու յարգում, այնպէս էլ նրան վերաբերւիր:

Ես կրկին ու կրկին հաւաստիացրի, թէ ուրախութեամբ կը յանձնեմ Քեռուն շրջանի հրամանատարութիւնը: Երբ տուն վերադարձանք, Խէչօն հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց Սարգսին.

— Ամէն ինչ կարգադրւած է:

— Արդէն ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել. ես Դրօին ճանաչում եմ, պատասխանեց Սարգիսը:

Մեր այս խօսակցութեան ժամանակ դոմից դուրս էին բերել իմ ձին: Քեռին հիացած դիտում էր նրան, ժպիտը դէմքին: Խէչօն հարցրեց:

— Քեռի ջան, ո՞նց ձի է:

— Լա՛ւ մալ է, պատասխանեց Քեռին:

— Քեռի՛, քեզ փէշքէշ, վրա բերի ես:

— Տիրոջը բռնբարէք ըլլայ:

Քիչ յետոյ, ես անցայ տղաների մօտ եւ յայտարարեցի, թէ այսուհետեւ մեր ընդհանուր խմբապետը Քեռին է: Տղաները անտրտունջ լսեցին յայտարարութիւնս, բացի Խլաթցի Գալօից եւ Կոփեցի Սարօից:

— Մենք մըր խմբապետէն դոհ ենք, յորի՞ ուրիշ խմբապետ կուտան մըզի, — դանդատւում էին նրանք:

Ես բարկացայ նրանց վրա, պահանջեցի որ լսեն եւ ենթարկւին եղած կարգադրութեան: Ապա գնացի Քեռու մօտ եւ անձամբ յայտնեցի ուրախութիւնս նրա ընդհանուր հրամանատար նշանակւելու առթիւ:

Քեռին ժպտերես լսեց ինձ եւ ասաց.

— Միասին կը վարենք գործը. դուն ալ կը մնաս քո խումբը կը վարես:

Ես, սակայն, առարկեցի եւ պնդեցի, թէ պէտք է լինեմ նրա հրամանատարութեան տակ:

Ու այնուհետեւ մի ամբողջ տարի մենք մնացինք միասին Լեռնային Նախիջեւանում ու Ձանդեղուրում եւ վարեցինք բազմաթիւ կռիւներ, որոնցից երեքի վրա պիտի կանգ առնեմ՝ ցոյց տալու համար, գէթ մասամբ, Քեռիի խոշոր անհատականութիւնը, զարմանալի յանդգնութիւնը, անսահման քաջութիւնը եւ մանաւանդ դեկավարի հմտութիւնը:

Այդ մասին, սակայն, ուրիշ անգամ:

